

Olena Bilyk

RELIGIOUS OBJECTS GALICIAN ORTHODOX CHURCHES OF XI–XIII CENTURIES

On the basis of archeological investigations we can follow the process of becoming the church infrastructure in the temples of Galician-Volynsk Rus in XI–XIII. The art analysis was also made of different subjects, which were the parts of holly dishes and churches' vessels of princely era.

Key words: *aquarius, paten, lamp, lzhytsya, incense, chandelier, khoros, cross.*

Алла Киридон (м. Київ)

**ПРАВОСЛАВ'Я В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ 1920–1930-Х РОКІВ:
АЛЬТЕРНАЦІЯ СМИСЛОВОГО КОДУ СВІТОГЛЯДНИХ
УЯВЛЕНЬ СУСПІЛЬСТВА**

Після перемоги більшовиків, коли релігія знищувалася насильницькими методами, її канони стали замінюватися новими положеннями, що ґрунтувалися на марксистсько-ленінському вченні про світову революцію, диктатуру пролетаріату, класову демократію, пролетарську справедливість тощо. Відбулася заміна морально-ціннісних орієнтирів. На кінець 1920 – початок 1930-х рр. припадає формування нової «радянської культурної реальності». Теоретична рамка підходу ґрунтується на явищі альтернації та універсальному соціальному законі історичної спадковості.

Ключові слова: *православ'я, церква, альтернація, антирелігійна пропаганда, світоглядні орієнтири.*

Завдання пропонованої наукової розвідки вбачаємо у характеристиці становища православ'я в 1920–1930-х рр., в умовах творення нової культурної парадигми та утвердження відповідних світоглядних орієнтирів. З огляду на формат публікації, вдаємося лише до окреслення основних маркерів ситуації. Теоретична рамка підходу ґрунтується на явищі альтернації та універсальному соціальному закону історичної спадковості, сформульованому О. Зінов'євим. Останній стверджував: «Якщо якесь суспільство руйнується, але при цьому зберігається людський матеріал і основні умови його виживання, то із залишків цього суспільства може виникнути нове, максимально наближене за соціальним типом до зруйнованого» [1, с. 67]. На продовження цієї думки констатуємо, що, зі зміною політичного режиму, політичний процес та світоглядні установки суспільства не можуть зазнати миттєвого радикального переродження: не можна лише за чиїмось повелінням ліквідувати історичні традиції, соціальну ментальність, проігнорувати специфіку суспільної свідомості чи характерні риси політичної культури [2, с. 3].

Альтернація – це зміна сприйняття світу, що виникає в процесі зміни індивідуально значущих орієнтирів поведінки, або інакше – це зміна структур психологічної реальності [3, с. 39]. Вона не виникає ex nihilo (з нічого), фактично супроводжуючи демонтаж чи руйнування попередньої структури суб'єктивної діяльності [4, с. 255]. У статті акцентуємо увагу на двох концептуальних вимірах альтернації – повсякденних практиках та світоглядних характеристиках суспільства [5].

З початком ХХ ст. ціннісно-нормативна система з усталеними звичаями, ритуалами, етикетом, нормами і правилами, які становили каркас традиційного укладу життя, поведінки індивіда і його відповідальності перед соціумом зазнає складних випробувань. Перша світова війна, революція 1917 р., громадянська війна, а також пореволюційна та повоєнна розруха були справжнім потрясінням, що призвело до радикальної руйнації реального і ментального універсуму. Як зауважує російський дослідник К. Тендіт, православне християнство, яке сформувало глибинні пласти в ментальності народу й становило «культурну тканину» суспільного життя слов'янських народів Російської імперії, поступово втрачало свої впливи [6, с. 166].

Хрестоматійним є твердження, що традиційна мораль суспільства в умовах Російської імперії розвивалася під впливом релігії. Натомість, на кінець 1920 –

початок 1930-х рр. припадає формування нової «радянської культової реальності». Відома формула царизму: «самодержавство, православ'я, народність» – певним чином трансформувалася у радянську тріаду: «партія і держава; марксистсько-ленінська ідеологія; трудящі маси», де пріоритет належав партії [7, с. 34]. Слушним видається також твердження М. Піскотіна про те, що певна частина уявлень і традицій у сфері держави, права, культури не могла зникнути разом із старою зруйнованою державною машиною і знищеними класами; вона виявилася досить стійкою, оскільки чинники, що її породили, або повністю збереглися, або вимагали для своєї зміни тривалого часу [8, с. 213].

Визначаючи необхідні передумови для духовного вивільнення, К. Маркс і Ф. Енгельс записали у «Маніфесті Комуністичної партії»: «Комуністична революція є найрішучіший розрив з успадкованими від минулого відносинами власності; не дивно, що в ході свого розвитку вона найрішучішим чином пориває з ідеями, успадкованими з минулого» [9, с. 446]. Коли виявилось, що повалення капіталізму не вивільнило у людях нової, адекватної дійсної свідомості, вирішено, що «нову людину» створить система тотальної всеохоплюючої обробки мас у душі прийнятої доктрини, постійного ідеологічного тиску в поєднанні з відповідною системою покарань та нагород. Ця система встановлювала окреслену ієрархію найважливіших цілей, підпорядковуючи все великій меті. На практиці це означало, що влада узурпувала собі право не лише на політичне, але й інтелектуальне, культурне і моральне керівництво громадянами. Вона прагнула до створення «нової людини», тобто хотіла змінити тотожність тих, над ким панувала. Отже, це була, за висловом Р. Льовенталя, система «інституціоналізованої революції», невпинного ідеологічного хрестового походу, невпинної боротьби за панування над людським розумом і сумлінням [10, с. 450].

Оскільки роль домінуючого ідеологічного інституту суспільства упродовж багатьох віків виконувала церква, більшовицька влада, прагнучи утвердження комуністичної світоглядної системи, оголосила війну релігійній ідеї і її носієві – церкві. «Комунізм непримиренний ні з якою релігійністю», – підкреслювалося в документах більшовицької партії [11, арк. 100]. Відтак, основна увага більшовицької влади фокусувалася на кількох складових: нищення релігійного світогляду; руйнація храмів, ліквідація духовенства, упровадження нової соціалістичної обрядовості та побуту, виховання нової «радянської» людини та ін. Власне, йдеться про справжню соціальну катастрофу епохи, коли, за влучним визначенням Хосе Ортега-і-Гасета, стався вихід внутрішніх (людини та її духу) або зовнішніх (більш формальних і ніби механічних) змін [12, с. 92].

Аналізуючи «швидкість» перемоги більшовиків та марксистської ідеології у протиборстві з православною ідеологією, слід врахувати, що визрівання передумов цих процесів відбувалося у попередні роки. Уже в другій половині XIX ст. спостерігається розчарування у Православній церкві і наростання релігійної апатії в аристократичному середовищі, поширення атеїстичних поглядів серед радикальної інтелігенції Росії, яка переживала своєрідну релігійну кризу [13, с. 25]. «Скрізь була певна кількість явних або, частіше, більш чи менш потаємних безвірників і байдужих, але серед загального складу нації вони становили меншість, – пише С. Аверинцев. – Віра мас «відчутно холонула», але вона трималася, трималася хоча б за інерцією» [14, с. 360].

Після перемоги більшовиків, коли релігія знищувалася насильницькими методами, її канони стали замінюватися новими положеннями, що ґрунтувалися на марксистсько-ленінському вченні про світову революцію, диктатуру пролетаріату, класову демократію, пролетарську справедливість тощо. Відбулася заміна морально-ціннісних орієнтирів. Моральним тепер визнавалося все те, що слугувало для перемоги соціалізму. Ця ленінська теорія стала виправданням усіх жорстокостей, свавілля, утисків, які використовувалися державою для утвердження влади більшовиків. Насаджувалася ідея превалювання суспільного інтересу над

особистим, яка підкорила людину тоталітарній державі і авторитарному колективу [15, с. 216].

Як зазначає С. Аверинцев, «не можна заперечувати, що традиційна релігійність і народна релігійна культура країни, яку називали колись «Святою Руссю», виявилася порушеною в таких масштабах, у можливість яких надто важко було повірити заздалегідь» [14, с. 360]. Однак, не можна заперечити й того факту, що в конкретних умовах тогочасної дійсності ідеї соціалізму певним чином виявилися породженням і втіленням внутрішніх потреб самого суспільства, а більшовицька влада тільки досить чітко відчула настрої і прагнення мас. Один із представників французької емпіричної соціології М. Кроз'є зазначає: «Ми досить легко перекладаємо причину своїх ускладнень на абстрактні «пугала», в той час, коли причину слід шукати в самих людях, які свідомо чи несвідомо причетні до всіх процесів» [16, с. 221].

У контексті глибоко руйнівної поведінки мас, на думку Ж. Бодріяра, лежить зміна смислових орієнтирів. Те, що раніше вважалося втіленням духовної сили, несподівано стає навпаки, лише неясно окресленим і побіжним [17, с. 16]. Уже в роки революції «побліднів» міф про глибоку релігійність народу і відданість його православ'ю. Та й Православна церква не змогла належним чином виконати свій історичний обов'язок, який полягав «в необхідності виховати у народі систему твердих моральних принципів» [18, с. 183–184].

Між тим, згідно зі статистикою, Церква напередодні революції була доволі могутньою організацією. Згідно з даними Д. Поспеловського, станом на 1914 р. у Російській імперії православних було 117 млн душ; конфесія мала 48 тис. приходських храмів, близько 25 тис. різноманітних каплиць і монастирських храмів, 50 тис. священнослужителів усіх рангів і 130 архієреїв у 67 єпархіях. Церква утримувала на балансі 35 тис. початкових шкіл, 58 семінарій і 4 духовні академії [19, с. 215]. Але за цими поважними показниками приховувалися тривожні тенденції. Насправді, починаючи з 1906 р., до Синоду регулярно надходили тривожні звістки про послаблення віри серед народу, особливо у промислових районах. У звітах до Синоду йшлося про популярність лозунгів серед робітників на кшталт: «Немає Бога, геть Церкву!»; про те, що майже усі семінаристи, студенти і школярі – діти духовенства – на боці революціонерів; про небажання чи лінощі священнодіячів викладати у церковно-приходських школах, які занепадали (у той же час зростала антицерковна пропаганда в земських школах). Вочевидь, не випадково на Помісному Соборі 1917–1918 рр. один із депутатів зазначив: «Говоримо, що за нами 110 млн православних, а можливо їх лише 10 млн» [19, с. 214]. «Ніколи, мабуть, – писав Д. Поспеловський, – престиж православної Церкви не падав так низько, як напередодні перемоги більшовиків» [19, с. 215].

Фактично «Декрет про свободу совісті, церковні і релігійні товариства» від 20 січня 1918 р. (згодом названий «Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви») вперше законодавчо закріпив не лише «свободу віросповідання», але й «свободу атеїзму». Для безпосереднього керівництва практичним здійсненням цього акту в РСФРР, згідно з рішенням Раднаркому від 8 травня 1918 р., при Комісаріаті юстиції створено «VIII відділ НКЮ».

На думку російського дослідника В. Алексєєва, 1919 р. став часом планомірного наступу на релігію і церкву, на відміну від «кавалерійських атак» двох попередніх років. Організуючим началом цього наступу слід вважати установки VIII з'їзду РКП(б), який відбувся у березні 1919 р. [20, с. 124]. У програмі партії, прийнятій з'їздом, зокрема зазначалося, що вона не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви. Вона прагне «повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду» [21, с. 48].

В Україні антирелігійна робота набула системності лише, починаючи з 1920 р., тобто пізніше, ніж у РСФРР. Вочевидь, це зумовлювалося політичними подіями у республіці [22, с. 111]. У буремні 1917–1920 рр. антирелігійна робота зводилася до голослівного, бездоказового заперечення релігії, пограбування і закриття церков і монастирів, організації антирелігійних виступів тощо. Але вже у квітні 1919 р. голова ВУНК М. Лаціс, який щойно прибув із Москви в Україну, підписав наказ про застосування особливих методів боротьби з релігійною контрреволюцією, визнаючи, що релігію «мечем не скорити» [23, арк. 133–134].

Починаючи з літа 1920 р., спостерігається посилення тенденцій до централізації керівництва антирелігійною роботою та налагодження системності в її організації. З метою планомірного ведення ідеологічної роботи вирішено створити при ЦК РКП(б) агітаційно-пропагандистський відділ (агітпроп), котрий фактично розпочав роботу в серпні 1920 р. [24]. Ухвалою політбюро ЦК КП(б)У від 31 жовтня того ж року створено аналогічний підрозділ в Україні [25, арк. 97], його очолив М. Попов [25, арк. 118]. Про спрямування роботи агітпропу можна скласти уявлення з переліку циркулярів, виданих упродовж грудня 1920 – листопада 1921 рр. [26, арк. 1].

Обіжник ЦК КП(б)У від 19 травня 1921 р. пропонував «розвинути найширшу антирелігійну пропаганду», організовуючи лекції та доповіді з історії та критики релігії [26, арк. 42]. Інший обіжник (від 10 червня того ж року) «Про антирелігійну пропаганду» звертав особливу увагу на «боротьбу з поширенням релігійно-забобонних настроїв». Робота на місцях безпосередньо покладалася на підвідділи політосвіт, керівництво якими мав здійснювати відповідальний комуніст [26, арк. 56–58].

У сконцентрованому вигляді цілі і завдання антирелігійної пропаганди були сформульовані в тезах ЦК КП(б)У та агітпропу «Про антирелігійну пропаганду», затверджених на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Акцентуючи увагу на необхідності витіснення релігії і «перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму в загальний світогляд майбутнього безкласового трудового комуністичного суспільства», влада визначали два головних напрямки антирелігійної пропаганди: «проти церкви і духовенства з одного боку і проти всіх форм релігійного атавізму – з іншого» [27, арк. 99]. Про налагодження плановості в проведенні антирелігійної пропаганди йшлося і в обіжнику ЦК КП(б)У від 7 липня 1921 р. [26, арк. 72].

Однак, зазначимо, що, попри спроби запровадити певну систематичність антирелігійної роботи на початку 1920-х рр., вочевидь, можна погодитися з зауваженням О. Ярославського, що насправді «систематична антирелігійна пропаганда почалася значно пізніше, ніж почалася політична боротьба з церквою, як з певною реакційною організацією» [28, с. 323].

На початковому етапі цієї боротьби, незважаючи на намагання організувати відповідні масові мітинги, дискусії, доповіді, головним завданням періоду «бурі і натиску» було інше: «викрити перед масами віковий обман церкви, зняти покров із служителів культу, показавши їхнє справжнє класове обличчя експлуататорів, мобілізувати маси на боротьбу з церквою, як з однією із сил контрреволюції» [29, с. 355–356]. Таким чином, церква оголошувалася осердям контрреволюції, а духовенство – як служники останньої – контрреволюціонерами, «ворогами» влади. Метод «пошуку ворога» більшовицькою владою висувався як одне з першочергових завдань завжди, коли того потребувала політична чи якась інша кон'юнктура, примножуючи тим самим сонм «ворогів».

Досить влучно характеризував ситуацію правознавець того часу Й. Покровський: поки оторопілий від колосальності і несподіваності здійсненого перевороту народ чекав, мовчав і думав, нова влада «перевернула його думки, розбудила в ньому звіра; ...у той час, коли він завжди мріяв про облаштування життя по-правді, по-божому, йому стали говорити про те, що вся правда і весь Бог полягають у пильнуванні своїх матеріальних класових інтересів, і що окрім цих інтересів ніякої

правди, ніякої справедливості немає; ...у той час, коли він прагнув миру загалом, йому посилено стали навіювати «війну в тилу», стали всілякими засобами роз'яструвати в його душі дух злоби, корисливості і руйнування» [30, с. 233]. Таким чином, головне вістря антирелігійної пропаганди фокусувалося на викритті ворожості й згубності для суспільства церкви і священнослужителів.

Одним із перших практичних заходів реалізації цього завдання була кампанія 1918–1920 рр. з розкривання святих мощей, яка спочатку розгорнулася в Росії. Усього ж за весь період кампанії (жовтень 1918 – 1 грудня 1920 рр.) здійснено 65 розкриттів святих мощей [31, с. 80–82]. Організатори антирелігійної кампанії виходили з того, що огляд наповнень рак доведе тлінність останків святих і тим самим «викриє перед масами віковий обман церковниками трудового народу» [32, с. 17]. У ході кампанії численними були випадки насильства над духовенством, ображення почуттів віруючих, допускалися значні порушення законності. Частина духовенства за висловлювання відвертого невдоволення наругою над святинями була репресована. У звіті VIII Всеросійському з'їзду рад представники VIII (ліквідаційного) відділу НКЮ визначали проведену кампанію як «психологічно діючу демонстрацію», підкреслюючи, що «розкриття мощей... повсюдно спричинило релігійний перелом навіть серед найбільш темної і розумово відсталого частини нашого селянства» [33, с. 72, 82].

Своєрідною індульгенцією для виправдання революційної аморальності слугувала «велич цілей», в ім'я досягнення котрих, мовляв, усе дозволено – пограбування, неповага до особистості, її внутрішнього світу та життя, репресії, насильство. Такі дії більшовизму «виїдали душу», «підривали віру у все людське», – наголошував С. Єфремов [34, с. 219]. Оскільки ж опорою зруйнованої соціальної системи були релігія і церква, остільки вони мусили бути зруйнованими і знищеними. Моральним проголошувалося все те, що сприяло справі подолання «релігійного дурману», а це мало своїм наслідком злочинну атрофію всіляких моральних почуттів та власної моральності.

Характерною рисою суспільства 1920–1930-х рр. була амбівалентність свідомості, яка знайшла прояв, наприклад, в організації «червоних куточків», «куточків Леніна» тощо за аналогією з почесним «червоним кутком», де знаходились ікони. Часто поряд з портретом Леніна була ікона [35, арк. 105]. Так, під час обстеження Чернігівським губкомом 660 сільських комуністів у хатах 383-х із них висіли ікони. Луганський обком повідомляв, що «наявність у хатах сількомуністів ікон – явище повсюдне», а у одному із сіл ікони висіли навіть у хатах-читальнях [36, арк. 23].

При обстеженні в 1924 р. Михайлівського сільського осередку та низки сіл Ізюмського повіту у багатьох будинках були виявлені ікони, що пояснювалося слабкістю проведення антирелігійної пропаганди, а також тим, що комуністи «не впливають» на своїх дружин [37, арк. 53, 92]. У Прилуцькому повіті Полтавської губернії проведено насильницьке вилучення ікон із осель комуністів [38, арк. 76 зв.]. За результатами обстеження сільських партійних осередків Куп'янського повіту влітку 1927 р. виконання релігійних обрядів названо одним із найпоширеніших «негативних явищ» серед більшовиків (поряд із пияцтвом, грою в карти і використанням службового становища) [39, арк. 140]. Така ж картина спостерігалась і в інших місцевостях [40, арк. 10, 41, арк. 3 зв., 42, арк. 163–164, 43, арк. 76, 36, арк. 23 зв., 44, арк. 17].

Доволі високий ступінь набожності та симпатій до релігійної обрядовості спостерігався й серед частини молоді [45, арк. 18]. Так, упродовж 1920–1930-х рр. в особливо поширеним явищем було виконання церковних обрядів комсомольцями, яке почасти мало масовий характер [46, арк. 107 зв.–108]. Навіть у 1935 р. переважна більшість молоді сіл Іванківського району святкувала Пасху, відзначала за всіма церковними правилами весілля [47, арк. 63]. Тоді ж на Чернігівщині

«комсомолец звернувся до священника з проханням повинчати церковним шлюбом. Священик наклав на нього п'ятитижневу епітимію, після чого безкоштовно повинчав його» [48, арк. 211]. У Коростенській окрузі документи теж фіксували поширення виконання релігійних обрядів, особливо хрещення дітей та церковні шлюби [49, арк. 11]. У одному з документів (1932 р.) зазначалося: «Зазвичай на селі у окремих комсомольців у кутку висять ікони» [50, арк. 49]. Тому не випадково в постанові Секретаріату ЦК КП(б)У наголошувалося: «Необхідна боротьба за молодь, якою прагне заволодіти церква» [51, арк. 133 зв.].

Одна з причин такої парадоксальної ситуації полягала в тому, що колишні світоглядно-ідеологічні пріоритети свідомості похитнулися або були зруйновані, натомість нові ще не сформувалися. Це вело до «розмитості» ідеалів та цінностей. Разом із тим, подібна ситуація може слугувати підтвердженням розгубленості розтривоженого суспільства, дезорієнтації в процесах соціальної реальності.

Однак, влада мала намір витіснити колишню головну ідеологічну інституцію із її звичної соціокультурної ніші, знищивши «старих» богів і проголосивши «нову» релігію. Важливим чинником (і наслідком) поступово ставав розкол суспільства, довершення якого спостерігаємо в умовах утвердження радянської влади упродовж 20–30-х рр. минулого століття. Частина суспільства виступила на захист православної віри і свого права її сповідувати. Інша ж частина, і, як свідчить розвиток подій, не менша, виявила, навпаки, бажання нищити й руйнувати все, пов'язане з церквою, зрікаючись віри. Багато хто поставився до гонінь на церкву просто байдуже, займаючись повсякденними клопотами. Навіть духовенство констатувало: «Людність селянська зараз так забита своїми господарсько-фінансовими справами, що виявляє свою активність у тому, що прийде коли-не-коли до храму помолитися і в суто церковні ідеологічні змагання не хоче втручатися» [52, арк. 11].

У цих умовах розколотого суспільства ще рельєфніше поставала потреба світоглядних орієнтацій, оскільки базовою потребою людини є прагнення бути цілеспрямованою в середовищі існування. До бурхливих подій початку ХХ ст. саме традиційна релігія давала суспільству досить впорядковану картину світу, вносячи у людське життя узгодженість і визначаючи її місце в світі. З руйнуванням усталеної структури суспільства і втратою колись єдиних морально-ціннісних орієнтирів абсолютно не випадковим видається сприйняття частиною суспільства нової світоглядної системи, запропонованої більшовицькою партією.

Заклики партійно-державного керівництва пропонували людині, вихованій у системі чіткої ієрархічної підпорядкованості, з поклонінням «вищестоячим», яка немов би мусила усвідомлювати від народження свою меншовартість, переміститися з маргіналів до складу тих, хто був творцем нового, перебуваючи в когорті лідерів революції, активних членів суспільства. Певне усвідомлення своєї «обраності», приналежності до авангарду свободи і прогресу слугувало в очах пересічного громадянина свого роду виправданням, своєрідною реабілітацією і низького рівня життя, і всіх тих негараздів, які випадали на його долю. «Ми голі, бідні, босі, ми відмовляємо собі в усьому, але натомість ми на чолі з Комуністичною партією знищили соціальну несправедливість і будемо країну, яка найкраща, найсправедливіша» – приблизно з таких позицій оцінювалися й тотальна залежність, й індивідуальна несвобода, які компенсувалися загальною роллю і статусом радянської людини. «Коли православ'я втратило статус державної релігії і ... з'ясувалося, що вірність йому може призвести до певних життєвих труднощів, сталося вражаюче за масштабами і швидкістю відпадиння основної маси населення від православ'я», – пише О. Оболенський [18, с. 350]. Моральні деформації в суспільстві за таких умов були просто незворотніми як мінімум у межах одного покоління.

Таким чином, очевидно для людей, котрі жили в перехідного типу суспільстві, не звільнившись повністю від старих уявлень та стереотипів, характерним був стан

подвійних стандартів. Спостерігалось паралельне співіснування старих і нових норм та принципів, що породжувало певні парадокси або феномени в соціальному і політичному житті. Орієнтація на слухняність і підкорення владі виявилася сильнішою за релігійні почуття. У церкві не знайшлося внутрішніх ресурсів для захисту віри і пастви – з одного боку; з іншого – для протистояння войовничому безбожництву. Одна із причин ховається в підміні моральних цінностей православної віри на формальні чи механічні.

Нова доктрина з'явилася саме там і тоді, де і коли почали вмирати релігійні й соціальні вірування попередньої епохи. Якщо на 1920-і рр. припадає значна кількість виступів населення на захист віри, Церкви та духовенства, то в наступному десятиріччі помічається спад такої активності. Серед пояснень є декілька чинників: наслідки антирелігійної пропаганди, поповнення лав атеїстичного авангарду молоддю, вихованою на нормах революційної моралі; послідовне закриття храмів і обмеження прав духовенства; непомірні розміри податків, застосування силового тиску щодо духовництва тощо. Разом із тим, наголосимо, що в той період спрацював також механізм психологічної «втомлюваності».

Більшовицька влада вдалася до соціального маніпулювання, вміло використовуючи засоби агітації і пропаганди, у тому числі й антирелігійної. Величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши у цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями

Список використаних джерел

1. Зиновьев А. А. Гибель «империи зла» (очерк Российской трагедии) / А. А. Зиновьев // Социс. – 1994. – №10.
2. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 1995.
3. Полонников А. А. Очерки преподавания методики психологи / А. А. Полонников. – Мн.: ЕГУ, 2001.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995.
5. Касавин И. Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания / И. Т. Касавин. – СПб.: РХГИ, 1998. – 408 с.
6. Тендит К. Н. Православная и советская культуры: точки сопряжения культовых традиций / К. Н. Тендит // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. – Тамбов: Грамота, 2011. – № 4 (10). – Ч. III.
7. Барулин В. С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя / В. С. Барулин. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 2000.
8. Пискотин М. И. Социализм и государственное управление / М. И. Пискотин. – М.: Наука, 1984.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Твори: Т. 4.
10. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / А. Валіцький. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 1999.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1., оп. 20, спр. 749.
12. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994.
13. Хейер Э. Религиозный раскол в среде российских аристократов в 1860–1900 годы. Редстокизм и пашковщина / Э. Хейер. – М.: Изд-во. «Икар», 2002.
14. Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. Вид. 2-е, випр. і доп. / С. Аверинцев. – К.: Дух і літера, 2004.
15. Право и культура. Монография / Нерсисянц В.С., Муромцев Г.И., Мальцев Г.И. и др. – Изд-во РУДН, 2002.
16. Крозьє М. Бюрократический феномен. Исследования бюрократических тенденций современных систем организации и их отношений с социальной и культурной системой во Франции // Лапин Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе. Уч. пособие. Хрестоматия / Н. И. Лапин. – М.: ГУ ВШЭ, 2004.
17. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург: 2000. – С. 16.
18. Оболюнский А. В. Человек и власть. Перекрестки Российской истории / А. В. Оболюнский. – М.: [Б. и.], 2002.
19. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Уч. пособие / Д. Поспеловский. – М.: Библийско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 1996.
20. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев // Агитатор: журнал ЦК КПСС. М. 1989. - № 16.
21. Програма Російської Комуністичної партії (більшовиків), прийнята VIII з'їздом РКП(б) 18–23 березня 1919 року // КПРС в резолюціях... – Т. 2. 1917–1924.
22. Семенко Г. Л. Розвиток атеїзму на Україні після Жовтня (1917–1927 рр.) / Г. Л. Семенко // Питання атеїзму. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 3. Ленінські принципи свободи совісті. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 111.
23. Центральний державний архів вищих органів

влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1738, оп. 1, спр. 44. 24. Известия ЦК РКП(б). – 1920. – 17 июля. 25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7. 26. Там само, оп. 20, спр. 748. 27. Там само, спр. 749. 28. Ярославский Е. Борьба с религией в первые годы Октябрьской революции / Е. Ярославский // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932. Сборник под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. – М.: ОГИЗ-Госуд. антирелиг. изд-во, 1932. 29. Кефала М. Агитационно-массовая антирелигиозная работа за 15 лет / М. Кефала // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932. Сборник под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. – М.: ОГИЗ-Госуд. антирелиг. изд-во, 1932. 30. Покровский И. Перуново заклътье / И. Покровский // Из глубины: Сборник статей о русской революции / С.А.Аскольдов, Н.А.Бердяев, С.А.Булгаков и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 31. Кашеваров А. Н. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917–1945 / А. Н. Кашеваров. – СПб.: СПб. тех. ун-т, 1995. 32. Семашко Н. Вопрос о «мощах» с научно-медицинской точки зрения / Н. Семашко // Революция и церковь. – 1919. – № 1. 33. Отчет VIII (ликвидационного отдела) // Революция и церковь. – 1919. – №1. 34. Эфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Эфремов. – К.: ЗАТ «Газета Рада», 1997. – С. 219. 35. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф.п. 342, оп. 1, спр. 887. 36. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2112. 37. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 4, оп. 1, спр. 8. 38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006. 39. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 114. 40. Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф.п. 9032, оп. 1, спр. 65. 41. Там само, спр. 66. 42. Там само, спр. 67. 43. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2917. 44. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф.п. 86, оп. 1, спр. 176. 45. Там само, спр. 162. 46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 31. 47. Там само, ф. 7, оп. 1, спр. 1138. 48. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 7, спр. 73. 49. Там само, спр. 162. 50. Там само, спр. 818. 51. Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 50. 52. ЦДАВО України, ф. 4215, оп. 1, спр. 11.

Alla Kyrydon

**THE ORTHODOXY IN THE TERMS OF SOVIET REALITY IN 1920–1930 S:
ALTERNATION OF SEMANTIC CODE OF IDEOLOGY PERCEPTIONS IN SOCIETY**

After the bilshovyks' victory, when the religion was being destroyed by the violent methods, which were based on marksysko Lenin's doctrine about the world's revolution, the dictatorship of the proletarians, class democracy, proletarians' justice etc. The replacement of moral and valuable guides was held. At the end of 1900- beginning of 1930s the formation of new "soviet cult reality" took place. The theoretical approach is based on the phenomenon of alteration and universal social law of historical heritage.

Key words: *orthodoxy, Church, alternation, anti-religious propaganda, ideological orientations.*

Андрій Смирнов (м. Острого)

СТВОРЕННЯ АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 1941 Р.

Стаття присвячена аналізу обставин виникнення Автономної Православної церкви в Україні в період німецької окупації. Ця Церква, очолювана митрополитом Олексієм (Громадським), перебувала в юрисдикції Московського Патріархату, однак цей канонічний зв'язок був формальним.

Ключові слова: *Православна церква, Волинь, Московський Патріархат, ієрархія, Олексій (Громадський).*

Історія українського православ'я в роки Другої світової війни продовжує привертати увагу дослідників, породжує палкі наукові й суспільні дискусії. Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили В. Борщевич, І. Власовський, Ю. Волошин, О. Лисенко, о. Т. Міненко, В. Пащенко, С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик, Н. Стоколос та інші автори. Водночас до цього часу не достатньо досліджена діяльність Автономної православної церкви (далі – АПЦ) в Україні в роки німецької окупації. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та політичної орієнтації ще й сьогодні залишаються дискусійними питаннями, що, на